

UOT 94 (479.24)

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.2.65>

İsmayıl Hacıyev

AMEA Naxçıvan Bölməsinin

sədri, akademik

haciyev.i1951@gmail.com

V.QRIQORYEVİN “NAXÇIVAN ƏYALƏTİNİN STATİSTİK TƏSVİRİ” ƏSƏRİ NAXÇIVAN TARİXİNİN MÜHÜM MƏNBƏYİ KİMİ

Məqalədə çar Rusiyasının Azərbaycanı işğal etməsi dövründə və ondan sonra bölgənin ictimai-siyasi və iqtisadi potensialını öyrənmək üçün əraziyə göndərdiyi tədqiqatçılar və onların fəaliyyətlərindən bəhs edilir.

Vasili Qriqoryevin “Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri” əsərinin Naxçıvan tarixinin öyrənilməsində mühüm mənbələrdən biri olduğu əsaslandırılır və buradakı fakt və hadisələr tədqiqata cəlb edilir. Əsərdə Naxçıvan xanlığının, sonra isə Naxçıvan əyalətinin siyasi, iqtisadi, mədəni həyatı haqqındakı vəziyyətdən bəhs edilir. İşğaldan sonra ermənilərin Naxçıvan əyalətinə köçürülmələri və yerləşdirilmələri, demografik vəziyyətdə baş verən dəyişikliklər tədqiqata cəlb edilir. Əhalinin milli tərkibi, dairələrin strukturu, idarə edilməsi, kənd təsərrüfatının inkişafı, ticarət əlaqələri, vergilərin toplanması, iqta torpaqlarının xan, bəy və sultanlara verilməsi kimi məsələlərdən də bəhs edilir. Müəyyən edilir ki, bəzi çatışmazlıqlarına baxmayaraq V.Qriqoryevin “Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri” əsəri Naxçıvanın XIX əsr tarixini öyrənmək üçün tarixi əhəmiyyət daşıyan mühüm mənbədir.

Açar sözlər: *Vasili Qriqoryev, Naxçıvan əyaləti, XIX əsr, statistik təsvirlər, köçürmə, milli tərkib, kənd təsərrüfatı.*

Naxçıvan bölgəsi özünün zəngin və qədim tarixi, coğrafi mövqeyi, qiymətli abidələri və mühüm ticarət əhəmiyyətinə görə Rusiyanın qabaqcıl ziyalıların-tarixçilərin, etnoqrafların, iqtisadçıların, diplomatların, səyyahların nəzərdiqqətini cəlb etmişdir. Naxçıvan bölgəsi Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra (1828) yeni torpaqlarda əvvəllər mövcud olan qayda-qanunu və vəziyyəti öyrənmək məqsədilə çarizim öz məmurlarını həmin yerləri yazılı surətdə təsvir etməyi tapşırırdı.

Çar hökuməti iqtisadi siyasətini həyata keçirməklə ilk növbədə Azərbaycanın təbii zənginliklərinə maraq göstərirdi. O, faydalı qazıntılarla zəngin olan rayonların öyrənilməsi üçün mütəxəssislər göndərirdi. Bir çox mütəxəssislər Qərbi Azərbaycanın çay yataqlarında qızılın olub-olmadığını öyrənməklə məşğul olurdular. Rusiya hökuməti Azərbaycanda ipəkçiliyin inkişafının mənfəətli olmasını nəzərə alaraq, kənd təsərrüfatının bu sahəsinin yüksəlişi üçün bir sıra tədbirlər görürdü. Nəticədə Azərbaycan Ru-

siya ipək sənayesinin ən mühüm xammal bazasına çevrilirdi [1, s.61].

Çar hökumətinin məqsəd və vəzifələri Azərbaycanı müstəmləkəyə, xammal bazasına çevirməyə yönəlsə də, bu şəraitdə Azərbaycan iqtisadiyyatının ipəkçilik və balıqçılıq təsərrüfatı kimi mühüm sahələrinə rus kapitalı daxil olurdu. Nəticədə, Azərbaycanın yeraltı sərvətlərinin aşkara çıxarılması sahəsində görülən tədbirlər, obyektiv olaraq Azərbaycanın iqtisadi inkişafına kömək edirdi.

İşğaldan sonra rus çarizmi əzəli Azərbaycan torpaqları olan Naxçıvan və İrəvan xanlıqları əsasında “Erməni vilayəti” yaratdı. Çar hökuməti “Erməni vilayəti”ni yaratdıqdan beş il sonra, 1833-cü il iyunun 23-də “Erməni vilayəti”nin idarəsinin quruluşu haqqında Əsasnamə qəbul etdi [2, s.121]. İrəvan vilayətinin inzibati-ərazi bölgüsündə dəyişiklik edildi. Əyalət dörd dairəyə bölündü. Naxçıvan əyaləti və Ordubad dairəsi əvvəlki inzibati-ərazi bölgüsündə qalırdı [9, s.448].

Çar hökuməti bir müddət sonra, 1840-cı ildə “Erməni vilayəti”ni ləğv etmiş, beləliklə, əslində həmin ideyanın kökündən yanlışlığı təsdiq olunmuşdu.

Çar hökuməti Naxçıvan və İrəvan vilayətlərini hərtərəfli öyrənmək üçün V.Qriqoryev və U.Şopeni bu ərazilərə göndərmiş və onlar XIX əsrin 20-30-cu illərində araşdırmalar aparmışdır. Bunlarla yanaşı, çar hökuməti bu ərazilərdə 1831-ci ildən 1897-ci ilədək kameral siyahıyaalmalar da həyata keçirmişdir.

Hər iki müəllifin çap etdirdiyi kitablar Naxçıvan və İrəvan əyalətlərinin öyrənilməsi üçün bu gün də aktuallığını saxlamaqla mühüm tarixi mənbə rolunu oynayırlar.

Bu kitablardan birinin – “Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri” (1833) əsərinin müəllifi Vasili Qriqoriyevdir. Kitab tarixi – etnoqrafik baxımdan orijinal olmaqla yanaşı Naxçıvan əyalətini öyrənmək üçün əhəmiyyətli mənbələrdən biridir.

Tarixçi Musa Quliyev Vasili Qriqoriyevin tərcümeyi-halından bəhs edərək qeyd edir ki, o, 1803-cü ildə Rusiyanın Sankt-Peterburq şəhərində məmur ailəsində anadan olmuşdur. Peterburq gimnaziyasında təhsil aldıqdan sonra Vasili maliyyə idarələrində çalışmışdır. Hətta ömrünün son illərində həqiqi saray müşaviri olmaqla bərabər dövlət xəzinə departamentinin vitse-direktoru və şöbə rəisi vəzifəsində işləmişdir [6].

Onu da qeyd edək ki, 1821-ci ildə kiçik dövlət məmuru kimi xidmətə başlayan V.Qriqoryev bu vəzifədə 50 ildən çox çalışmışdır.

1825-ci ildə o, Qafqazda xidməti ezamiyyətdə olmuş, 1828-ci ildə isə V.Qriqoriyev yenidən Qafqaza xəzinə məmuru kimi bir neçə il işləməyə göndərilmişdi. V.Qriqoriyevi Gürcüstanda P.D.Zavileyskinin yanında işləməyə göndərmişdilər. Onun Tiflisə ezam edilməsinin əsas səbəbi Naxçıvan əyalətinin iqtisadi-statistik təsvirinə aid kitabın yazılması idi. O, Tiflisdə A.Bestujev – Marlinski və A.Qriboyedovla görüşəndə onlara da belə bir kitab yazmaq tapşırığı verildiyini deyib.

V.Qriqoryev 1829-cu ilin bir neçə ayında Naxçıvanda yaşamış, kitabı üçün materiallar toplamışdır. Nəticədə, “Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri” adlı çox sanballı tarix kitabını yazmışdır. Onun bu kitabı əvvəlcə “Тифлис-

ские ведомости” (Tiflis xəbərləri) qəzetində 1831-ci ildə hissə-hissə çap olunmuşdur. Çox maraqlıdır ki, kitabla bağlı “Современник” jurnalının redaktoru A.S.Puşkin tərifləyici bir rəy nəşr etdirmişdir [6].

Vasili Qriqoryevin bəhs olunan – “Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri” kitabı 1833-cü ildə Sankt-Peterburq şəhərində nəşr edilmişdir. Kitab iki bölmə və beş fəsildən ibarətdir. Birinci bölmə Naxçıvan dairəsinə, ikinci bölmə isə Ordubad dairəsinə həsr edilmişdir.

V.Qriqoryev kitabda diyarın coğrafiyası, iqlimi, ərazisi, inzibati bölgüsü, şəhərlər və şəhər həyatı haqqında əhatəli məlumat verir. Burada, eləcə də Naxçıvan diyarının həyatı, sənətkarlıq, ticarət, əkinçilik, maldarlıq, əhalinin sayı və sosial tərkibi, əhalinin geyimi, qonaqpərvərliyi, yeməkləri, maarifin inkişafı, səhiyyə işləri barədə və digər sahələrlə bağlı olan məsələlərə də geniş yer verilir.

Təsədüfi deyildir ki, akademik İsa Həbibbəyli bu tarixi mənbəni Naxçıvan bölgəsi üçün ilk qiymətli ensiklopediya adlandırır və yazır ki, V.Qriqoryevin bu kitabı onun yüksək elmi səviyyəyə və dərin biliyə malik olan bir müəllif olduğunu sübut edir [8, c.56]. Müəllif məqalədə haqlı olaraq göstərir ki, “kitabdakı bir neçə məlumat natamam halda verilmiş, demoqrafik məsələyə həsr edilmiş bölmədə statistik rəqəmlərin və məlumatların şişirdilməsi halları ilə qarşılaşırıq”. Bu və Naxçıvana dair digər rus müəlliflərinin kitab və məqalələrində bu cür hallarla rastlaşırıq. Bu da səbəbsiz deyildir. Belə halların olmasına səbəb həmin müəlliflərin erməni mənşəli tərcüməçilərdən və məmurlardan aldıkları məlumat və materiallardan istifadə etməsi olmuşdur. “Bu cür hallar gərgin əməyin və böyük zəhmətin bəhrəsi olan kitabın əhəmiyyətini azaldır” [8, s.56].

Tarixçi Yaşar Rəhimov haqlı olaraq göstərir ki, “ermənipərəstliyi, müəyyən təhrif və çatışmazlıqları istisna etməklə, V.Qriqoryev bu kitabın özündə Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan bölgəsinin tarixinə dair zəngin məlumatları əks etdirməsi baxımından çox qiymətli və sanballı mənbədir” [5, s.13].

Əsərin ciddi əhəmiyyətindən biri onun ümumiləşdirici xarakterə malik olmaqla tarixi Naxçıvan ərazisini əsasən əhatə etməsidir. Təbii ki, müəllif məsələləri o dövürkü inzibati-ərazi

bölgüsünə uyğun araşdırmışdır. Ona görə də Şərur və Sədərək bölgələrinin müəyyən əraziləri haqqında məlumatlar verilməmişdir [3, s.46].

Kitabda ayrı-ayrı məsələlərlə bağlı verilmiş cədvəllər, statistik məlumatlar ciddi elmi əhəmiyyət kəsb edir. Burada yaşayış məskənlərinin quruluşu, əhalinin dini, milli-etnik tərkibi, ermənilərin əraziyə köçürülməsi ilə əlaqəli dəyərli məlumatlar vardır. Kitabda məşğuliyyət sahələri ilə yanaşı bazar münasibətləri, bazarların quruluşu, ticarət əlaqələri, əyalətdən satışı çıxarılan mallar, bura gətirilən ərzaq və sənaye məhsulları, karvan yolları və s. ilə bağlı geniş məlumatlar vardır. Əhalinin məşğuliyyətindən bəhs edərək onun təbii-coğrafi şəraitə uyğun olaraq əkinçilik, maldarlıq, ev peşəsi, ticarət, insanların müəyyən qisminin kiçik manufaktura sahəsində çalışdığı qeyd edilir.

Kitabda siyasi məsələlərdən yeri gəldikcə bəhs edilir. Bununla əlaqədar V.Qriqoryev yazırdı: “Keçən yüzilliyin axırlarında – 1790-cı ilədək Naxçıvan əyaləti müstəqil xanlıq idi. Naxçıvan xanlığı Naxçıvan, Ordubad, Mehri və Qafan mahallarından ibarət idi. Xanlıq yerli xanlar tərəfindən irsi olaraq idarə olunurdu. Həmin xanlardan axırıncısı Kəlbəli xan idi. Ağillı və cəsur insan olan Kəlbəli xan Gürcü çarı İrəkinin dostu idi” [9, s.49].

Müəllif Ağa Məhəmməd xanla Kəlbəli xanın münasibətlərinə də aydınlıq gətirərək yazır: “Ağa Məhəmməd xan bölgəni zorla özünə tabe etdirə bilməyəcəyini dərk etdi və hiylə işlədərək Kəlbəli xanı öz düşərgəsinə dəvət etdi. Kəlbəli xan o düşərgəyə çatan kimi əliüstü gözlərini çıxartdılar və Tehrana sürgün etdilər. Orada 6 il ciddi nəzarət altında yaşadı. Bu baş verənlərdən sonra Naxçıvan xanlığı həm müstəqilliyini, həm də Mehri və Qafan mahallarını itirdi. Həmin mahalları Qarabağa verdilər. Naxçıvan xanlığının idarəçiliyində Naxçıvan, Ordubad və Dərələyəz mahalları yaradıldı. Kəlbəli xanın əmisi oğlu Abbasqulu xan hakim təyin edildi. Fətəli şah hakimiyyətə gəldikdən sonra Kəlbəli xanı həbsdən azad edib, ona İrəvanda yaşamağa icazə verdi” [9, s.49-50].

V.Qriqoryev yazır ki, Kəlbəli xan ikinci dəfə həbs olunsa da, Abbas Mirzə onu üçüncü dəfə Naxçıvan xanı təyin etdi: “Amma iki il keçməmiş Kəlbəli xanı yenidən Tehrana çağıraraq, orada həbs etdilər. Bu həbs də onun iradə

və hünərini zəiflətmədi. O, yenidən Abbas Mirzənin əmri ilə Naxçıvana hakim təyin edildi. Kəlbəli xan üç il hakimlik edəndən sonra Məkkəyə getdi. Məkkə ziyarətindən geri qayıdan Kəlbəli xan Təbrizdə dayanmalı oldu və bu zaman o, Abbas Mirzə tərəfindən görüşə dəvət olundu. Kəlbəli xan həmin görüşdə faciəli surətdə dünyasını dəyişdi” [9, s.50].

“Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri” kitabında Kəlbəli xanın Naxçıvanda yox, İrəvan xanlığında yaşamasına da aydınlıq gətirilmişdir. Qeyd olunur ki, müstəqil olan İrəvan xanlığı qətiyyətsiz və zəif iradəli Məhəmməd xan tərəfindən idarə edilirdi. Naxçıvanlılar arasında böyük hörmətə malik olan Kəlbəli xanın İrəvanda olması xəbərini eşidən əyanlar da öz ailəsi ilə birlikdə ora köçürdülər. Kəlbəli xan tezliklə Məhəmməd xanın etimadını qazandı və xanlığın etibarlı adamına çevrildi.

V.Qriqoryev əsərində Naxçıvan əyalətinin inzibati-ərazi quruluşunu izah etməklə yanaşı, onun dörd mahaldan – Naxçıvan, Xok, Əlinçə və Dərələyəzdən – ibarət olduğunu, onların strukturunu, idarə edilməsini də tədqiqatə cəlb etmişdir. Naxçıvan mahalı 47 kənddən, 3045 evdən ibarət olmaqla, əsas şəhəri Naxçıvan idi [9, s.65]. Şəhər 4 məhəllədən – Əlixan, Şahab, Sarvanlar və Qurdlardan – ibarət idi. Naxçıvan şəhərinin qalası olduğuna görə şəhəri idarə edənlər qalabəyi və kələntər adlanırdılar. Qalabəyilər qala divarları içərisində yerləşən xan sarayının və şəhər qapılarının açarları üçün məsuliyyət daşıyırdılar [6, s.36].

Qala şəhərlərinin inzibati və hərbi idarəçiliyini həyata keçirən qalabəyi ilə yanaşı, şəhərlərin bir də iqtisadi idarəçiliyini həyata keçirən şəxslər var idi ki, onlar darğa adlanırdı. V.Qriqoryev Naxçıvan şəhərindən bəhs edərək göstərir ki, əsrin başlanğıcında şəhər idarəçiliyində iki şəxs önəmli rol oynayırdı. Bunlardan biri darğa, digəri isə əsasbaşı idi. Darğa adlanan şəxs şəhərin, xüsusən bazarların fəaliyyətinə və təhlükəsizliyinə gündəlik nəzarət edirdi. O, ərzaq məhsullarının qiymətini müəyyənləşdirirdi [9, s.54]. Əsasbaşı isə gecələr şəhərdə sabitliyin təmin olunması ilə vəzifələndirilmişdi. Əsasbaşı bəzən keşikçibaşı da adlanırdı. Həm darğa, həm də əsasbaşı bazarda və satıcıdan – piştaxta arxasında olandan 15 gümüş qəpik toplayırdı [9, s.54]. Əsərdə idarəetmədə müəyyən mövqe-

yə malik olan eşikağası, mirab, mirbölük, kənd-xuda, məlik, axund, qazi, molla və başqaları haqqında da izahedici məlumatlar verilir.

Burada hərbi sahə, onun tərkibi (800 piyada, 200 atlı), idarə olunmasındakı hərbiçilər (sərbaz, qullarağası, naib, yüzbaşı, sultan və b.), onların vəzifə səlahiyyətləri təhlilə cəlb edilmişdir. Əsərdə müsəlmanlar arasında olan imtiyazlı təbəqələrin tərkibi də verilir. Aydın olur ki, 4 xan, 47 sultan və bəy, 3 axund, 10 molla, 18 seyid, 34 nəfər xan növərləri və 386 nəfər tabeli müsəlmanlar var idi [9, s.69].

Əlincə mahalından bəhs edərkən orada 18 kəndin və 718 evin, Xoy mahalında 8 kəndin və 235 evin, Dərələyəz mahalında isə - qərb hissəsində 362 evin, şərq hissəsində isə 44 kəndin və 910 evin olması qeyd edilir. Müəllif Culfanı kənd yaşayış yeri kimi göstərməklə, qırmızı daşdan tikilmiş 25 evin, Gal kəndində iki mərtəbəli binaların da olduğu və 700 evi özündə birləşdirdiyini yazır.

“Statistik təsvirdə” İran ermənilərinin Naxçıvana köçürülməsinə, onların əyalətin müxtəlif kəndlərində və Naxçıvan şəhərində yerləşdirilməsi də verilmişdir. Qeyd edilir ki, 1828-ci ildən sonra Naxçıvan əyalətinə 2551 erməni ailəsi gəlmişdir ki, bunlardan 416 ailə Naxçıvan şəhərində, 1869 ailə Naxçıvan dairəsinin kəndlərində, 266 ailə isə Ordubad dairəsinin kəndlərində yerləşdirilmişdi. Məlum olduğu kimi, köçürmədə əsas məqsəd Naxçıvan əhalisinin milli tərkibində ermənilərin üstün rolunu təmin etmək idi.

Əsərdə Ordubad dairəsinin sərhədləri, dağları, çayları (Gilançay, Üstüpuçay, Vənəndçay, Əylisçay, Ordubadçay), meşələri, torpaq quruluşu, yolları, iqlimi, əhalisi haqqında məlumat verilir. Azad insanlar sırasına 3 axund, 75 molla, 30 seyid, 1 xan, 60 bəy mənşəli və 10 nəfər xan növərləri olduğunu göstərir. Ordubadın naibi Şixəli bəy və onun köməkçisi rus zabiti olduğunu qeyd edir. Şəhərin 5 məhəllədən (Ambaras, Kür-Tatar, Sər-şəhər, Mingis və Üçtərəngi) ibarət olduğunu, 6 karvansara, böyük bazarın olduğu, əhalinin daha çox bağçılıqla məşğul olduğunu vurğulayır [9, s.193-195]. Ordubad dairəsinin beş mahaldan (Ordubad, Əylis, Dəstə, Çənnəb və Biləv) ibarət olması, heyvandarlığın və ticarətin geniş inkişaf tapdığını göstərir. Ordubad tacirləri yerli ticarətlə yanaşı, Moskva,

Həştərxan, Təbriz, Rəşt və b. şəhərlərlə ticarət işləri aparırdılar.

Ordubad dairəsi ilə bağlı, onun mahalları ilə əlaqədar bir neçə cədvəl də kitaba daxil edilmişdir. Cədvəllərdə Ordubad mahalının, eləcə də Ordubad şəhərinin, kəndlərinin əhalisi, onun milli tərkibi, verdikləri vergilərin növü və miqdarı əksini tapmışdır. Bu xarakterli göstəricilər Əylis, Dəstə, Çənnəb və Biləv mahalları üzrə də verilmişdir. Beləliklə, Ordubad dairəsində 1777 evin olduğu göstərilir ki, bunun da 1155-i müsəlman ailələrə aid edilir [9, s.251].

Başqa bir cədvəldə kəndlər üzrə əhalinin sayı və onlardan toplanan vergilərin miqdarı göstərilir.

“Statistik təsvirdə” Naxçıvan əyalətində yaşayan xan, bəy və sultanlar, onlara verilən tiyul torpaqları haqqında məlumatlar da verilir. Kəndlərin bunlardan kimə aid olması da göstərilir. 24 xan, bəy və sultanın tiyul torpaqları sadalanır. Pul və natura ilə toplanan vergilərdən də bəhs edilir. Eyni ilə bu məlumatlar Naxçıvan dairəsinin mahalları üzrə də göstərilir.

“Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri” əsərində Naxçıvan əyalətinin təsərrüfat həyatına çox geniş yer verilmiş, təsərrüfatın çoxcəhətli və rəngarəng olduğu göstərilmişdir. Bölgənin torpaqları yararlı olmaqla yanaşı, həm də çox bərkətli idi. Ərazinin quruluşundan asılı olaraq burada taxıl, pambıq, çəltik, üzüm və bostan bitkiləri yetişdirilirdi. Mənbədə şəhərin ətrafı ilə birlikdə şumlanan torpaq sahəsinin 600 xalvar* olduğu, onun yarısında isə pambıq, çəltik, bostan bitkiləri əkiləndi göstərilir: taxıl məhsulları əkilən ərazi 250 xalvar, pambıq əkilən sahə 20 xalvar, çəltik əkilən sahə 10 xalvar, bostan bitkiləri əkilən sahə 20 xalvar. Şəhər ərazisində 21 meyvə və üzüm bağı yerləşir ki, onların 11-i daha geniş sahəni əhatə edir. Bağların əhatə etdiyi ərazi 30 xalvara qədərdir [9, s.70].

Kitabın 2 fəslində - IV və V fəsillərində əkinçilik, bağçılıq və başqa təsərrüfat sahələrinin təsnifatı verilmişdir. V.Qriqoryev yazır ki, Xok mahalının torpaqları burada buğda, arpa və pambıq əkmək üçün əlverişlidir. Dərələyəz mahalının əkinə yararlı torpaqları əsas etibarilə gilli və qara torpaqlar idi. Bu mahalın torpaqla-

* Xalvar ölçü və çəki vahididir. Burada xalvar torpaq sahəsi ölçüsü olub, onda birin yarısına bərabərdir.

rında buğda, arpa, noxud və meyvə yetişdirilirdi. Diyarın demək olar ki, bütün mahallarında taxıl əkirdilər. Yazlıq və payızlıq əkinlərdən istifadə olunurdu. Diyarda ildə 10 min xalvar buğda toplanırdı [9, s.86].

Naxçıvan şəhərinin ətraf ərazilərində və bu mahalın 13 kəndində əkilən dənli bitkilərdən biri də çəltik idi. Çəltik Naxçıvan, Əlincə mahalının kəndlərində və Dərələyəz mahalının qərb tərəfində ən çox əkilən bitki idi. Çəltik Naxçıvan mahalının kəndlərində - Şıxmahmud, Xəlillidə, Kültəpədə, Uzunobada, Ağadizədə, Didivarda, Nəzərəbadda, Xalxalda, Şahbuzda, Qarababada, Cəhridə, Təzəkənddə, Nehrəmdə, Əlincə mahalının Əbrəqunus, Culfa, Camaldın, Saltax, Xanağa kəndlərində, Dərələyəzin qərb hissəsində və Naxçıvan şəhərində əkilirdi [9, s.88]. V.Qriqoryevin yazdığına görə 1828-ci ildə Naxçıvan dairəsində 500 xalvara yaxın və ya 10 min pud çəltik yığılmışdı.

“Statistik təsvir”dən aydın olur ki, Naxçıvan diyarının əhalisi pambıqçılıqla da məşğul olurdu. Pambıq əsasən Naxçıvan şəhərində, Naxçıvan mahalının 19 kəndində (Didivar, Nəzərəbad, Uzunoba, Oruc-Dizə, Ağadizə, Şıxmahmud, Yarımca, Xəlilli, Kültəpə, Süst, Bulqan, Qaraçux, Qahab, Qoşadizə, Yamxana, Təzəkənd, Tumbul, Nehrəm, Qızılburun), Xok mahalının bütün kəndlərində, Əlincə mahalının 4 kəndində (Culfa, Əbrəqunus, Ərəzin, Şurut) əkilirdi [9, s.89]. V.Qriqoryevin verdiyi məlumata görə, 1828-ci ildə Naxçıvan bölgəsində 300 xalvara yaxın və yaxud 6 min pud pambıq yığılmışdı [9, s.89].

Mənbədən məlum olur ki, Naxçıvan bölgəsində üzüm bağları da mövcud idi və bunların ümumi sahəsi 30 xalvar idi. Burada daha çox kişmiş üzüm sortu becərilirdi və o, çox məhsuldar idi. Qeyd olunur ki, bir xalvar üzüm sahəsindən 400 batmana yaxın üzüm yığılırdı.

Əhalinin təsərrüfat həyatında bostançılığın da xüsusi yeri var idi. Kitab müəllifi qeyd edir ki, XIX əsrin 20-ci illərində diyarın əkilən torpaqlarının 50 xalvarında bostan əkilmişdi. Əldə olan məlumata görə, buradan yarım milyon pud bostan məhsulları yığılırdı. Bostançılıqla Naxçıvan və Əlincə mahalının 30-a yaxın kənd əhalisi məşğul olurdu.

Naxçıvan diyarında əhalinin müəyyən qismi maldarlıqla da məşğul olurdu. Dərələyəz

mahalının şərqində yaşayan əhalinin başlıca məşğuliyyəti maldarlıq idi. V.Qriqoryevin verdiyi məlumata görə buranın torpaqları əkinçilik üçün yararlı olmadığından maldarlığa üstünlük verilirdi. Qoyunçuluq daha geniş yayılmışdı. İqlim, coğrafi şərait, otların olması qoyunçuluq üçün əlverişli şərait yaradırdı. V.Qriqoryev yazır ki, mal-qaradan “mal pulu” adlı vergi alınır. Belə ki, 1 camış üçün gümüş pulla 1 manat, 1 ulaq üçün 50 qəpik, 1 yük atı üçün 2 manat 20 qəpik vergi alınır. Qoşqu sistemində istifadə olunan öküz və kəl üçün, südverməyən heyvandan “mal pulu” alınmırdı [9, s.104]. V.Qriqoryev göstərir ki, Naxçıvan dairələrində 10 min kəl və camış, 1500 at, 200 qatır, 800 uzunqulaq, 15 min qoyun və keçi qeydə alınmışdı. Maldarlıq Ordubad kənd əhalisinin də əsas məşğuliyyəti idi.

“Statistik təsvir”də Naxçıvanda duz istehsalı, onun daşınması və satışı haqqında da məlumat vardır. Şıxmahmud kəndi yaxınlığındakı mədəndən çıxarılan duzun müxtəlif yerlərə ixrac edilməsi, bu zaman qatırlardan istifadə edilməsi də qeyd edilir. V.Qriqoryev yazır ki, duz çıxarılması hüququ XIX əsrin əvvəllərində Şıxmahmud kəndinin sakinlərinə verilmişdi [9, s.114].

Naxçıvan duzunun keyfiyyətindən bəhs edən müəllif yazır: “Bu duz keyfiyyətinə görə bütün Zaqafqaziyada məşhurdur. Qarabağdan, Yelizavetpol dairəsindən, Şərurdan, Naxçıvanın bütün kəndlərindən, Ordubaddan karvanlar bura gəlir, Naxçıvan duzu alıb aparırdılar” [9, s.17, 115]. V.Qriqoryev yazır ki, bir batman duz bir Naxçıvan abbasısına və ya səkkiz gümüş qəpiyə satılırdı.

Qeyd etməliyik ki, 1828-ci ilədək duz mədənləri Kəlbəli xanın ixtiyarında idi. Həmin illərdə Şıxmahmud, Cəhri və Süst kəndləri əhalisinin bir hissəsi bu mədənlərdə duz çıxarılmasına təhkim olunmuşdu.

V.Qriqoryevin verdiyi məlumata görə, duz mədəni satış yolu ilə xərcini ödəyəndən sonra ildə min tümən, gümüş pulla dörd min manat gəlir gətirirdi. Buna əsasən, satıcı duzun hər batmanından və onu ixrac edərkən də hər yükdən əlavə olaraq 8 qəpik alırdı [9, s.114].

Müəllif Naxçıvan əyalətində toplanan vergilərdən də bəhs edir. Kitabda qeyd olunur ki, xəzinə əsasən ticarətdən gələn qazanc və yığı-

lan vergilər hesabına doldurulurdu. Bölgə ərazi-sində aparılan ticarətdən ən çox gəlir “rahdari” gömrüyündən əldə edilirdi. Bazara daxil olan malların və satılan məhsulların əksəriyyətindən rahdari gömrüyü toplanırdı. Əsas gəlir mənbəyi hesab olunan rahdari gömrüyü toplamaq hüququ icarəyə verilirdi. İldə 1300 tükənə həmin “vəzifə”ni almış icarədar bazara gətirilən bütün mallardan gömrük toplamaq hüququna malik idi. At və dəvə ilə gətirilmiş hər ipək, boyaq, sap və pambıq yükü üçün sahibkar icarədarə 4 manat 20 qəpik və ya 2 manat 50 qəpik verməli idi. Bundan başqa, qənd, həna, dəmir məmulatı, yağ, bal, tütün və s. satan tacir 2 manat 12 qəpik rahdari gömrüyü verməli idi [9, s.111].

V.Qriqoryev yazır ki, boyaqçılara vacib olan qırmızı boyaq bitkisi (marena), həmçinin İrandan gətirilmiş müxtəlif məhsullar üçün tacirdən 1 manat 60 qəpik miqdarında rahdari, xurma və saxsı qablar üçün satıcıdan 25 qəpik gömrük alınır. Məhsulun satılıb-satılmamasından asılı olmayaraq satıcı geri qayıdarkən rahdari gömrüyü verməli idi. İrandan gətirilən toxunma parçalara görə 2 manat 40 qəpik həcmində gömrük alınır. Naxçıvan xanlığından aparılan üzüm, nar, noxud və düyü üçün gümüş pulla 62 qəpik, bu məhsulların şəhər bazarına gətirilməsi üçün daha artıq gömrük alınır.

Naxçıvanda ən yüksək qazancı icarədar duz mədənlərindən əldə edirdi. O, duz satışından ildə min tükənə qazanırdı. İcarədar 1 batman duz üçün 8 qəpik, duzun daşınması üçün bir o qədər də gömrük haqqı alırdı. Əldə olunan gəlirin dördə biri duz mədənlərində işləyənlərə verilirdi

Tütün satışından gömrük toplamaq hüququ ildə 15 tükənə icarəyə verilirdi. Şəhərdə yalnız icarədarın tütün satmağa ixtiyarı var idi.

Gətirilən faktlardan aydın olur ki, XIX yüzillikdə Naxçıvan əyalətində vergi sistemi çox mürəkkəb olmuşdur. Boyaqçılıq, təzə və quru meyvələrin, çörək və dənli bitkilərin satışı da icarəyə verilirdi. Xəzinəyə 370 tükənə ödəyən şəxs boyaqçılıqda icarə hüququ qazanırdı.

Culfa yaxınlığındakı Araz keçidindən gömrük almaq hüququ da icarəyə verilirdi. Həmin hüquq Culfadan olan yüksək rütbəli bir nəfərə 160 tükənə verilmişdi. V.Qriqoryev yazır ki, bundan əlavə icarədar xəzinəyə ildə topladığı gömrüyün dördə bir hissəsini də verməli idi.

Mənbədə Araz çayının üstündəki körpüdən keçirilən yükə görə gömrük alınması qeyd olunur: “Hər yüklü və ya yüksüz at üçün 8 qəpik, hər qaramal üçün 8 qəpik, hər ailyə görə 50 qəpik, dəfn olunmaq üçün Xorasana aparılan müsəlman cənəzəsi üçün 50 qəpik alınır”[9, s.115].

V.Qriqoryev bəhs olunan əsərində Naxçıvan və Ordubadın sosial həyatından az da olsa bəhs etmişdir. Bölgədəki şəhərlər, onların sosial inkişafı, əhalinin sosial tərkibi, əkilə biləcək torpaqlardan qeyri-bərabər istifadə etmələri, şüşə istehsalı, bölgədə sosial zümrə və təbəqələrin formalaşması kimi məsələlərə də diqqət yetirilir.

İqtisadi əlaqələr və ticarət məsələləri də araşdırılmışdır. Ordubad şəhərində tacirləri dərəcələrə bölən V.Qriqoryev yazırdı ki, Ordubad tacirlərindən 10 nəfəri topdansatışla, 30 nəfəri şəhərdə pərakəndə satışla, 4 nəfəri isə xırda alverlə məşğul olurdu [9, s.192]. Ordubad şəhərində yerli ticarətlə məşğul olanların əksəriyyətinin müsəlmanlar olduğunu göstərir. Tacirlərin bir çoxu İran mallarını Təbriz bazarlarından, Avropa mallarını isə Tiflisdən alır, həmin mallarla bərabər taxıl da alıb gətirirdilər.

İstehsal olunan ipək məhsulu yerli bazara çıxarılırdı. Ordubad ipəyindən hazırlanmış nəfis parçalar Rusiya və Avropa bazarlarında yüksək qiymətləndirilirdi. Xam pambıq materialı da xaricə ixrac edilirdi. İxrac məhsulları içərisində ərik qurusu da mühüm yer tuturdu [9, s.197]. İpək parçalara və saplara, ipliklərə xarici bazarda böyük tələbat var idi. Ordubad fabriklərində hər il 700 puddan çox ipək hazırlanırdı və Moskvaya göndərilirdi. Naxçıvandan ixrac edilən mallar içərisində ağ və qırmızı bez, şərəb, duz, küncüt yağı var idi.

V.Qriqoryev bəhs olunan kitabında əyalət əhalisinin mədəni inkişafı haqqında da bəhs edir. Qeyd olunur ki, azərbaycanlılar maarifi yüksək dərəcədə sevir və ona yiyələnməyə böyük həvəs göstərilir. Lakin bununla belə əhalinin böyük əksəriyyəti savadsızdır, təhsillə ancaq mollalar məşğul olurlar. Sonralar məktəbə çevrilmiş məsciddə təhsil verən mollalar şagirdlərinə daha çox Quran ayələrini öyrətməyə çalışırdılar [9, s.41].

Azərbaycanda olduğu kimi, Naxçıvanda da kəndlilər yerli istismarçıların və rus xəzinəsinin ağır vergilərinin güclü təzyiqi altında əzilirdilər. V.Qriqoryev yazır ki, karvansaralardan, də-

yirmanlardan, ipəkəyirmə müəssisələrindən əlavə vergilər tələb edilirdi.

V.Qriqoryev tərəfindən tərtib edilmiş bu mənbədə Naxçıvan mahalı, eləcə də Naxçıvan şəhəri, Dərələyəz, Xok mahallarında, bölgənin başqa ərazilərindəki tarixi-memarlıq abidələrinin və qalaların yerləşdiyi mövqe, onların funksiyaları, quruluşu və s. haqqında məlumatlar vardır.

Mənbədə Naxçıvan bölgəsinin etnoqrafiyasına aid olan məlumat və materiallar xüsusi maraq doğurur. Həmin mənbədə bölgənin yaşayış məskənləri və evləri, tikinti materialları, geyim və bəzəklər, əhalinin yemək və içkiləri və s. haqqında zəngin etnoqrafik məlumatlar verilib.

Beləliklə, V.Qriqoryevin "Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri" əsərinin təhlilindən aydın olur ki, müəllif tapşırıq əsasında XIX əsrin 20-ci illərin sonunda Naxçıvanda olmuş, müşahidələr aparmış, tədqiqat üçün materiallar toplamış, Naxçıvanın tarixi, mədəniyyəti, iqtisadi vəziyyəti, etnoqrafiyası və digər sahələri ilə bağlı əhəmiyyətli kitab ortaya qoymuşdur. Bu gün də Naxçıvanın həmin dövr tarixini öyrənmək üçün bu kitab qiymətli və əhəmiyyətli mənbə kimi mühüm dəyərə malikdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, IV cild (XIX əsr). Bakı: "Elm", 2007, 504 s.

2. İrəvan necə varsa: keçmişdən bu günə. Bakı: "Astroliqraf LTD" MMC, 2022, 520 s.

3. Qədirzadə H.Q. V.Qriqoryevin Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri" əsərində əhalinin məşğuliyyəti və ticarət məsələləri Tarixi İpək yolu və Naxçıvanın iqtisadi-mədəni əlaqələrinin inkişafı məsələləri. Beynəlxalq İpək yolu konfransı (16-17 oktyabr 2015-ci il. Naxçıvan). Naxçıvan, 2015, s. 45-46.

4. Naxçıvan tarixi. Üç cildə, II cild. Naxçıvan: "Əcəmi" NPB, 2014, 528 s.

5. Rəhimov Y. Naxçıvan XIX əsr rus mənbələrində. Bakı: "Elm və təhsil", 2014, 180 s.

6. Rəhimoğlu (Quliyev) M. Tariximizlə bağlı qiymətli mənbə: "Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri". 525-ci qəzet, 2017, 7 fevral.

7. Şahverdiyev Z. Naxçıvan bölgəsi: XIX-XX əsrin əvvəllərində. Bakı: "Elm", 2008, 264 s.

8. Акпероглы И. Взгляд со стороны // «Ирс» (Наследие). Международный Азербайджанский журнал. Москва, 2007, №3 (27), с. 56-60.

9. Статистическое описание Нахичеванской провинции. Составитель В.Г.Санкт-Петербург: Типография Департамента Внешней Торговли, 1833, 263 с.

10. Шопен И.И. Исторический памятник Армянской области в эпоху её присоединения к Российской Империи. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1852, 1231 с.

Summary

Ismail Hajiyev

V. Grigoriev's work "Statistical description of Nakhchivan province" as an important source of Nakhchivan history

The article deals with researchers and their activities sent to the territory by Tsarist Russia to study the social-political and economic potential of the region during and after the occupation of Azerbaijan.

Vasily Grigoriev's work "Statistical description of the Nakhchivan province" is substantiated as one of the important sources in the study of the history of Nakhchivan and the facts and events here involved to the research. The work deals with the conditions on the political, economic and cultural life of Nakhchivan Khanate and then Nakhchivan province. After the occupation, the transfer and accommodate of Armenians in Nakhchivan province, the changes in the demographic situation are involved in the research. Issues such as the national composition of the population, the structure of districts, management, development of agriculture, trade relations, collection of taxes, and giving of

igta lands to khans, beys and sultans are also discussed. It is determined that, some certain shortcomings, V. Grigoriev's work "Statistical description of Nakhchivan province" is an important historical source for studying the history of Nakhchivan in the XIX century.

Keywords: *Vasili Grigoriev, Nakhchivan province, XIX century, statistical descriptions, transfer, national composition, agriculture.*

Резюме

Исмаил Гаджиев

Составленное В.Григорьевым «Статистическое описание Нахчыванской провинции» как важный источник истории Нахчывана

В статье рассказывается об исследователях и их деятельности, направленных царской Россией в регион для изучения общественно-политического и экономического потенциала региона во время и после оккупации Азербайджана.

Обосновано, что работа Василия Григорьева «Статистическое описание Нахчыванской провинции» является одним из важных источников при изучении истории Нахчывана, и факты и события, описанные здесь, привлекаются к исследованию. В работе рассказывается о политической, экономической и культурной жизни Нахчыванского ханства, а затем и Нахчыванской провинции. К исследованию привлекаются переселение и расселение армян в Нахчыванскую провинцию после оккупации, изменения демографической ситуации. Также упоминаются такие вопросы, как национальный состав населения, структура округов, управление ими, развитие сельского хозяйства, торговые отношения, сбор налогов, передача земель икта ханам, бекам и султанам. Установлено, что, несмотря на определенные недостатки, работа В.Григорьева «Статистическое описание Нахчыванской провинции» является важным источником исторического значения для изучения истории Нахчывана XIX века.

Ключевые слова: *Василий Григорьев, Нахчыванская провинция, XIX век, статистические описания, расселение, национальный состав, сельское хозяйство.*